

1.01

UDK: 330.59(497.1)"1955/65"

Ivana Dobrivojević*

Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965**

ABSTRAKT

Autor razmatra životni standard i uslove života Jugoslovena od zaokreta u ekonomskoj politici (1955) do privredne reforme (1965). Posebna pažnja je posvećena naporima Partije da vodi racionalniju investicionu politiku, smanjivanju uravnilovke u platama, pokušajima povećavanja standarda, liberalizaciji, ekonomskim poteškoćama i stalom deficitu, kao i relativnom siromaštvu najvećeg broja žitelja Jugoslavije. Korišćeni su izvori iz Arhiva Jugoslavije, kao i relevantna periodika i literatura.

Ključne reči: životni standard, ekonomska politika, inflacija, SKJ, Jugoslavija

ABSTRACT

FROM CRISIS TO CRISIS: LIVING STANDARD IN YUGOSLAVIA 1955–1965

The author of this paper examines living standard and living conditions of the citizens of Yugoslavia from the turning point in economic politics (1955) to economic reform (1965). Special attention is devoted to the efforts of the Party to conduct more rational investment policy, decrease levelling of wages, increase standard, liberalization, economic difficulties, constant deficit, as well as relative poverty of the largest number of Yugoslavs. Sources have been used from the Archives of Yugoslavia and relevant periodicals and literature.

Key words: living standard, economic politics, inflation, League of Communists of Yugoslavia (LCY), Yugoslavia

»Imamo pogoršanje političkog stanja i ozbiljne političke posledice zbog privrednih prilika u zemlji«, konstatovao je Josip Broz Tito, predsednik vlade FNRJ, a ka-

* dr., naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd, dobrivojevicivana@ikomline.net

** Rad je deo projekta Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature (br. 177 016) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

snije i predsjednik Republike, na Politbirou novembra 1954. godine.¹ Razlozi ovako duboke privredne krize bili su brojni. Prelazak na plansku privredu, zanemarivanje tržišnih principa i administrativno rukovođenje ekonomijom, zapostavljanje lake industrije i tercijarnog sektora, prelivanje svih raspoloživih sredstava iz poljoprivrede, mala iskorišćenost fabričkih kapaciteta ali i ogromni izdaci za vojsku predstavljali su samo neke od osnovnih faktora odgovornih za privredni sunovrat 1954–1955 godine. O nerealnosti jugoslovenske investicione politike neumoljivo je svedočila zvanična statistika. Iako se za samo pet godina u državni budžet, što iz ekonomske pomoći zapadnih zemalja (pre svega Sjedinjenih Američkih Država) što iz kredita, slilo čak milijardu i trista miliona dolara, i dalje je manjkalo novca za završetak ključnih objekata. Politika lakomislenog zaduživanja u inostranstvu (počev od 1949. godine) skupo je plaćena, obzirom da je 1953. godine čak trećina jugoslovenskog izvoza iskorišćena za izmirivanje kreditnih obaveza.

Investiciona potrošnja je rasla brže od nacionalnog dohotka zemlje, a porast proizvodnje je uglavnom bio rezultat porasta zaposlenosti, a ne i porasta produktivnosti. Ostvareni privredni rast bio je ekstenzivan – proizvodnja je bila skupa, a većina preduzeća je rashode pokrivala neprestanim povećanjem cena, što je dovelo do opadanja ionako skromne kupovne moći građana. Na teško premostive ekonomske teškoće i finansijske nevolje, nadovezala se i suša koja je teško pogodila zemlju 1954. godine. U takvim okolnostima, bilo je izvesno da se ekonomska politika mora u potpunosti modifikovati. Ipak, partijski privredni čelnici, ali i lokalni funkcioneri, teško su se mirili sa odustajanjem od dosadašnje investicione politike. U nerazvijenim delovima zemlje verovalo se da industrijalizacija rešava sve probleme, pa je gotovo svaki narodni odbor razmišljao o podizanju »svoje« fabrike, nevedeći mnogo računa o potencijalnoj isplativosti takvog ekonomskog poduhvata.

Međutim, do polovine 1955. godine, partijski vrh je prelomio da se dotadašnja neodrživa investiciona politika jednom za svagda napusti. Ekonomski zaokret je sproveden pod Titovim sloganom da je »sadašnja generacija uložila mnogo truda u izgradnju zemlje, da sada zaslužuje da živi bolje i da neki zadaci moraju da se ostave i budućim generacijama«. »Socijalizam ne znači«, govorio je Tito u Zvorniku, »samo imati velike i moderne fabrike«, već je neophodno »našim radnim ljudima« obezbediti »bolje uslove života«. U sličnom tonu, u drugoj polovini 1955. godine, govorili su i ostali visoki rukovodioci – Svetozar Vukmanović Tempo i Edvard Kardelj, potpredsednici Saveznog izvršnog veća, i Aleksandar Ranković, ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije, a kasnije i potpredsednik Saveznog izvršnog veća, obećavajući manja ulaganja u tešku industriju, povećanje proizvodnje robe široke potrošnje, veću stanogradnju, ali i manja socijalna davanja.²

Razlozi privrednog zaokreta bili su ne samo ekonomske već i političke prirode. Optimistični tonovi u govorima partijskih rukovodilaca i izveštavanje jugoslovenske

¹ AJ, A CK SKJ, III / 63 (3. 11. 1954).

² Ivana Dobrivojević, *Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 186–93.

štampe o privrednim uspesima, nisu imali mnogo veze sa socijalističkom stvarnošću. Obećavano blagostanje je izmicalo, a kupovna moć građana bila je u neprestanom opadanju. U zvaničnim izveštajima je otvoreno »priznavano« da posleratna potrošnja i standard života stanovništva imaju nepovoljnu tendenciju razvoja. »Umesto da postepeno rastu«, konstatovano je u jednom izveštaju, »oni su u poslednjim godinama u opadanju, s tim što su u celini na nižem nivou nego pre rata«. O siromaštvu je svedočila i zvanična statistika. Jugosloveni su najveći deo svojih prihoda trošili na hranu, a ishrana je, u većini porodica, bila jednolična. Živelo se na žitaricama, krompiru i ostalom povrću, dok je potrošnja mesa, jaja, šećera i masnoća bila mala.³ O razmerama siromaštva svedoči i podatak da su domaćinstva sa najmanjim prihodima čak četvrtinu raspoloživog novca trošila na hleb.⁴ Kvalitet i ponuda industrijskih proizvoda – pre svega tekstila, pokućstva i nameštaja bila je loša, a cene visoke, pa je ova roba kupovana sporadično. Začini, kafa i južno voće, artikli koji su minimalno trošeni i u međuratnom periodu, postali su sinonim za luksuz. Uvoz kafe je bio simboličan – 375 tona u prvom polugodištu 1954, naspram prosečnih 6 850 tona (1935–1938). Mala ponuda je uticala na cenu, pa je ovaj artikal bio čak pedeset puta skuplji nego pre rata.

Obzirom da su redovne zrade bile »premalene za pokriće najnužnijih troškova života porodice«, izlaz je tražen u dopunskom radu⁵ i potrošačkim kreditima.⁶ Inžinjeri i tehničari su honorarno radili po projektanskim biroima, kvalifikovani majstori su dodatno zaposlenje pronalazili kod zanatlija, nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici su ostvarivali dopunske prihode radeći na seči drva ili istovaru uglja, dok su žene posle posla prale rublje ne bi li preživele.⁷ Politika ujednačenih plata, a time i životnog standarda, različitih kategorija stanovništva izazivala je nezadovoljstvo, demotivisala radnike i otežavala porast produktivnost.⁸ Stalni porast cena stvarao je atmosferu egzistencijalne nesigurnosti u kojoj se većina građana osećala »prevarenim« budući da znatnijeg povećanja standarda, uprkos višegodišnjim obećanjima nije bilo.⁹

Krajem 1955. i početkom 1956. godine, u skladu sa odlukama donetim na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ (septembar 1955) i IV plenumu Socijali-

³ AJ, 117 – 263 – 487. Kretanje standard života u FNRJ (1954). Prema statističkim podacima, potrošnja važnijih prehrambenih proizvoda po stanovniku (u kilogramima) 1955. izgledala je ovako: pšenica i raž 132 kg, kukuruz 48,6, povrće 108,1, voće 59,7, meso i riba 24,8, masnoće 9,6, sveže mleko 65, 2, jaja (kom) 52. Deset godina kasnije, slika je bila nešto drugačija. Prosečan Jugosloven je trošio 161,8 kg pšenice i raži, 32, 6 kg kukuruza, 123,5 kg povrća, 50,6 kg voća, 31,1 kg mesa, 13,4 kg masnoće, 68,9 litara svežeg mleka i 78 jaja godišnje. – *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), 113.

⁴ AJ, KPR III – A – 1 – b; Pregled životnog standard u FNRJ – nacrt.

⁵ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje standard života u FNRJ (1954).

⁶ AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956).

⁷ Dobrivojević, *Selo i grad*, 450.

⁸ V. AJ, 117 – 263 – 487; Problemi životnog standard u FNRJ (1955).

⁹ Confidential od 20. 1. 1956, Robert Jarman, *Yugoslavia: Political Diaries 1918–1965*, t IV (London: Archive Editions, 1997), 630.

stičkog saveza radnog naroda Jugoslavije (oktobar 1955), preduzete su mere u pravcu ograničavanja investicionih ulaganja, povećanja proizvodnje, uvoza potrošne robe i stabilizacije tržišta, kojima je, u skladu sa smernicama društvenog plana, trebalo uticati i na porast standard građana. Međutim, ove mere su morale ostati bez direktnih rezultata obzirom da nisu bile vezane niti su uslovljavale povećanje plata, odnosno sniženje cena.¹⁰ Trend pada standarda se tako nastavio i u 1956. godini, pre svega usled povećanja cena poljoprivrednih proizvoda, komunalnih i zanatskih usluga.¹¹ Procenjeno je da »realne plate radnika i službenika od 1954. godine pokazuju tendenciju opadanja«. Konstatovano je ipak, da je u poređenju sa predratnim periodom, prosečna realna plata u privredi »prilično« porasla. Ipak, ovakav zaključak je donesen na osnovu manjkavih procena, budući da je kao osnov za upoređenje uzeta prosečna realna plata radnika odnosno službenika u sklopu četvoročlane porodice, odnosno da je nominalna plata uvećana za dva dečija dodatka. Prilike kod zaposlenih samaca su bile drastično drugačije, obzirom da su, prema zvaničnim podacima, njihove zarade i dalje bile znatno manje nego 1938. godine. Štaviše, prema zvaničnoj teoretskoj listi troškova života Saveznog zavoda za statistiku prosečna realna plata kvalifikovanog radnika (u sklopu četvoročlane porodice) u 1956 godini je pokrivala oko 71, 1 % ukupnih troškova života. Zarada nekvalifikovanog radnika – samca podmirivala je tek 57, 1 % izdataka.¹² Rezultati nedovoljno reprezentativne, ali svakako indikativne ankete sprvedene u trinaest niških preduzeća bili su porazni. Ispostavilo se da i radnici I kategorije, odnosno oni sa najvećim platama, mogli sebi i članovima porodice da kupe po jedno odelo i 1 – 2 para cipela godišnje, da se voze tramvajem jednom u deset dana i odu, zajedno sa članovima porodice, dva puta mesečno u bioskop i jednom u pozorište.¹³ Selektivno povećavanje plata u pojedinim sektorima tokom 1955. godine dovelo je do apsurdnih situacija – rudarski inženjeri su bili manje plaćeni od elektroinženjera, a pravnici u Vrhovnom republičkom sudu su zarađivali manje od onih zaposlenih u unutrašnjim poslovima. U posebno teškim prilikama su živeli učitelji obzirom da je život sa 7 – 8 000 dinara bio »mučan«.¹⁴

Do kraja 1956. godine pokazalo se pokušaj ekonomskog zaokreta i smanjenje investicione politike nije davao željene rezultate. Proizvodnja je stagnirala, nacionalni dohodak se smanjio, potrošnja je opadala, a na fabričkim skladištima se gomilala roba za koju nije bilo kupaca.¹⁵ O mogućim političkim implikacijama ovakvog stanja govorilo se na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ održanoj novembra 1956. godine u Ljubljani. Tito nije okolišao. »Treba imati u vidu«, naglasio je, »da je

¹⁰ AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956). AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

¹¹ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, t IV (Zagreb: Globus, 1982), 188.

¹² AJ, 117 – 263 – 487; Teze za referat o životnom standard radnika i službenika (23. 10. 1956).

¹³ AJ, 117 – 263 – 488; Beleške anketiranih radnika i službenika sa ukunim prihodima i rashodima sa porodicom od 4 člana u toku meseca sa prosekom od devet meseci.

¹⁴ A CKSKJ, III 8/ 67; Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. 11. 1956 u Ljubljani. Izlaganje Mihe Marinka.

¹⁵ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 188.

osnovnu ulogu u Mađarskoj i Poljskoj odigrao standard. Rusi su tu samo forma. Ne treba se sa tim šaliti i nemojte misliti da to ne može imati odjeka i u našoj zemlji«. U sličnom tonu govorio je i Miha Marinko, predsednik Izvršnog veća i Narodne skupštine Slovenije, ističući da su, podstaknuti revolucijom u Mađarskoj, građani sve češće govorili da bi i u Jugoslaviji »trebalo malo zarezati« jer bi se tako lakše rešili nagomilani problemi. Kako bi se izbeglo širenje nezadovoljstva i zaoštavanje političkih prilika u zemlji, Josip Broz se založio da se zaposlenima povećaju zarade, ali i da im se objasni da je porast životnog standarda moguć jedino uz povećanje produktivnosti i smanjenje radne snage, u preduzećima u kojima je to neophodno.¹⁶

Drugi petogodišnji plan, pripremljen tokom 1956. godine, predvideo je nešto sporiji rast investicija. Ovim planom su promenjeni prioriteti ekonomskog razvitka, budući da je trebalo ispraviti anomalije stvorene Prvim petogodišnjim planom. Ulaganja u industriju stoga su smanjena, a u cilju obezbeđivanja sopstvenih izvora prehrambenih proizvoda duplirane su investicije u oblasti poljoprivrede. Obzirom da je rast životnog standarda proglašen trećim od ukupno pet najvažnijih ciljeva plana, predviđeno je povećanje proizvodnje robe široke potrošnje, ali i veće investicije u infrastrukturu, transport i trgovinu.¹⁷ Privreda se orijentisala na veću proizvodnju robe široke potrošnje, omogućen je veći uvoz sirovina i repromaterijala ne bi li se povećala iskorišćenost industrijskih kapaciteta, a simirivanje političkih tenzija dovelo je i do otvaranja tržišta socijalističkih zemalja za jugoslovensku robu, koja je, zbog kvaliteta i cene proizvodnje, teško bila konkurentna na razvijenim zapadnoevropskim tržištima. Zamajac privrednoj konjukturi i porastu životnog standarda dali su, pored kredita, 100 miliona dolara dobijenih od Savezne Republike Nemačke na ime obeštećenja prinudnih radnika, ali i 30 miliona dolara u zlatu dobijenih od Sovjetskog Saveza.¹⁸ U nekoliko izuzetno uspešnih godina, pre svega u periodu 1957–1959, nacionalni dohodak je rastao po godišnjoj stopi od 13, 3 %, a 1959. godine industrijska proizvodnja je u ukupnom obimu bila veća 2, 4 puta u odnosu na 1952. godinu.¹⁹ Metod garantovanih investicija trebalo je da obezbedi koliko – toliko ujednačeni razvoj, obzirom da je njime, u skladu sa shvatanjem o neophodnosti razvitka nerazvijenih područja, obezbeđen određen obim investicija koji trebalo da osigura da ulaganja u Crnoj Gori, Makedoniji, Kosovu i Metohiji idu u korak sa opštim razvojem jugoslovenske privrede.²⁰ Partijski čelnici nisu skrivali optimizam. Isticano je da je razvoj »tri – četiri puta brži« od razvitka zapadnoevropskih zemalja,²¹ kao i da je Jugoslavija izmenila svoju fizionomiju i da se od nekad nerazvijene zemlje sve

¹⁶ A CKSKJ, III 8/ 67; Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. 11. 1956. u Ljubljani.

¹⁷ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 29.

¹⁸ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 189.

¹⁹ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918–85* (Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985), 242.

²⁰ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²¹ Bilandžić, *Historija SFRJ*, 198, 242.

više pretvara u privredno razvijenu zemlju.²² Povećan je ne samo obim industrijske proizvodnje, smatrao je Tito, nego i kvalitet, kvantitet i asortiman robe. »Kad danas na velesajmovima gledamo našu raznovrsnu robu ili tehnička sredstva i upoređujemo ih sa inostranim«, ponosno je isticao Josip Broz na VII kongresu, »mi zaista možemo biti zadovoljni kvalitetom naših proizvoda«. ²³

Uprkos impozantnom rastu i prevremenom ostvarivanju osnovnih ciljeva petogodišnjeg plana (1960), jugoslovensku privredu su i dalje opterećivali stari problemi. Povećan obim izvoza nije bio dovoljan da uravnoteži platni bilans sa inostranstvom, pa je deficit, iako manji nego u prethodnom periodu, i dalje predstavljao opterećenje za državnu blagajnu.²⁴ Stare navike su teško odumirale, a republički i lokalni funkcioneri nisu lako odustajali od preambicioznih projekta, pa je čak i u zvaničnim izveštajima konstatovano da se »tu i tamo« počeo »gubiti osećaj za realnost«. ²⁵ Suočen sa narastajućim republičkim partikularizima i investicionim apetitima, Broz je upozoravao da se pri pravljenju razvojnih planova mora voditi računa o »stvarnim materijalnim mogućnostima« i da je zadatak članova Centralnog komiteta da na terenu objasne komunistima da se moraju držati takvog pravca razvoja, a ne »svoje stare linije«. Okrenut više spoljnoj, nego li unutrašnjoj politici, Tito se pribojavao da bi se šteta od jednog »megalomanskog zahuhtavanja« osetila ne samo u zemlji, nego i u inostranstvu.²⁶

Uprkos deklarativnom zalaganju za liberalizaciju ekonomije i tržišta, i donošenju Zakona o radnim odnosima kojim su preduzeća dobila pravo da odlučuju o visini ličnih dohodaka i raspodeli profita, država se nije odričala upliva u privredna kretanja.²⁷ Verovalo se, naime, da sistem »društvene kontrole i društvenog uticaja mora biti neophodna protivteža nezdravim tendencijama koje mogu doći do izražaja kod korišćenja prava samoupravljanja i raspodele dohotka«. ²⁸ Štaviše, ni Zakon o radnim odnosima nije mnogo promenio sistem raspodele obzirom da su neka preduzeća raspodeljivala »dohodak koji nijesu zaradila« dok druga nisu dobijala ni ono što su zaradila.²⁹ Iako je poljoprivreda, do početka 60-tih postigla značajan napredak, a uvoz žita bio obustavljen 1959. godine,³⁰ bila je dovoljna samo jedna sušna godina da izazove nestabilnost i pravu pometnju na tržištu (1958).³¹ Štaviše, Drugi petogodiš-

²² AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²³ *Sedmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1958), 52.

²⁴ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje lične potrošnje 1958. godine. AJ, A CKSKJ III / 81; Zapisnik sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane u Beogradu 23. 9. 1958.

²⁵ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²⁶ AJ, 837, KPR II - 3 – a – 1 / 20; II Plenum CK SKJ (18 – 19. 11. 1959)

²⁷ *Službeni list*, 53/1957, Zakon o radnim odnosima.

²⁸ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

²⁹ Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 231.

³⁰ Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1945–1965* (Beograd: Službeni list SRJ, 1996), 294.

³¹ AJ, 117 – 263 – 487; Kretanje lične potrošnje 1958. godine.

nji plan je takođe doveo do izvesnog disbalansa u privredi, obzirom da je ekonomski razvoj karakterisalo umnožavanje prerađivačkih i zaostajanje sirovinskih kapaciteta. Verujući da će se konjunktura sa lakoćom nastaviti i u narednim godinama, državni vrh je doneo novi petogodišnji plan koji je trebalo da obezbedi nastavak ubrzanog privrednog rasta i proporcionalni razvitak svih sektora. Prenapregnuta jugoslovenska privreda zakoračila je u novu krizu. Do svojevrsnog otrežnjenja došlo je već 1961–1962. kada su prepolovljene stope rasta industrijske proizvodnje (7, 1 i 6,7 %) i društvenog proizvoda (5,6 i 4, 3 %). Plan je stoga napušten. Iako se radilo na izradi sedmogodišnjeg plana za period 1964–1970, usled recesije došlo je do privredne reforme (1965), da bi, polovinom 1966. godine, bio donet i novi petogodišnji plan.³²

Veliki privredni rast, pre svega zahvaljući novcu iz inostranih izvora, doveo je i do dugo najavljivanog povećanja standarda. Plate su rasle brže od porasta produktivnosti, a potrošnja stanovništva je u 1959. godini bila za 40 % veća nego u 1956.³³ U istom periodu, prema zvaničnim podacima, nominalne plate radnika su porasle za 52 %, a realne za 39, 3 %.³⁴ Povećanje ličnih dohodaka pratilo i povećanje raspona plata između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Kupovnu moć je dodatno podizana kreditima, a Jugosloveni su se, krajem 1950 – tih godina, zahvaljujući većem uvozu i domaćoj proizvodnji, sve više okretali potrošnji. Kupovana je konfekcija, nameštaj, bela tehnika – pre svega frižideri, šporeti, šivaće mašine, i sporadično televizori. Fabrika automobila Crvena Zastava iz Kragujevca počela je da proizvodi fiću, a rastao je i uvoz automobila.³⁵ Iako je povećanje kupovne moći postalo jedan od prioriteta režima, orijentacija na potrošnju je kod pojedinih partijskih kadrova izazivala negodovanje.³⁶ »Vi znate« govorio je Bakarić na V plenumu CK NO Hrvatske, »da je ljude odjedanput uhvatila manija, ustvari neke uže slojeve vrtoglavica, prvo neka manija, moda frižidera, pa automobila, pa građenja kućica. To nisu neki veliki slojevi, to nije širok krug ljudi, ali je to postalo jedna moda koja je uhvatila ljude (...) Na auto se više ne gleda kao na prevozno sredstvo, nego kao na sredstvo za vođenje nekih orgija i sredstvo za jurnjavu.«³⁷ Ipak, prema nekim pokazateljima, navodi Patric Hyder Patterson, Jugoslavija je bila i dalje relativno nerazvijena. Naime, iako se u periodu 1950–1960. godine broj radio aparata utrostručio, a broj automobila u vlasništvu povećao sedam puta, ukupan broj radio uređaja odnosno automobila na 1 000 stanovnika je bio simboličan (78 odnosno 2, 9).³⁸

³² Dragutin Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije* (Beograd: Ekonomika, 1990), 182 V. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 44.

³³ Marsenić, *Ekonomika Jugoslavije*, 182.

³⁴ AJ, 142 / I – 6 – 22. Socijalistički savez i privredni razvitak zemlje. Privredna situacija u vreme održavanja i neposredno posle IV kongresa.

³⁵ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 313–15.

³⁶ V. i *Sedmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1958), 50–51.

³⁷ AJ, 114 - 347; Senografski zapisnik sa V plenuma CKNO Hrvatske održanog 16 – 17. 1. 1959. u Zagrebu.

³⁸ Patric Hyder, *Bought and Sold: Living and Loosing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2011), 34. Sa porastom standarda, rasli su i izdaci za nameštaj i opremu za domaćinstvo. 1952. godine Jugosloveni su trošili 4,8 % ukupnih prihoda na pokušstvo, 1955

Međutim, uprkos primetnom napretku, životni standard je i dalje bio ispod željenog. U strukturi potrošnje ishrana je, zbog stalnog porasta cena, i dalje učestvovala se oko 50 %.³⁹ Najveći rast su, usled osiromašenog stočnog fonda, ali i rascepanosti unutrašnjeg tržišta, beležile cena mesa, što je prouzrokovalo pad već ionako skromne potrošnje ovog artikla. U strahu da će inflacija kompromitovati napore na unapređenju životnog standarda, režim je početkom 1958. godine posegnuo za kontrolom cena.⁴⁰ I dok se primenom administrativnih mera inflacija mogla zauzdati, na očekivanja ljudi je bilo teško uticati. Delovalo je da je bolja budućnost iz govora partijskih funkcionera velikom delu (nekvalifikovanih) Jugoslovena neprestano izmiče. Uvećanje raspona u zaradama i prvi znaci raslojavanja do tada gotovo monolitnog društva, u uslovima sve veće orijentacije na potrošnju, izazivali su, naročito kod slabije plaćenih radnika, veliko nezadovoljstvo. Ulje na vatru dolivale su i novine u kojima se, gotovo svakodnevno, moglo čitati o proneverama, ogromnim troškovima putovanja i prikrivanju stvarne dobiti preduzeća.⁴¹ Partijski vrh, opijen privrednom konjunkturuom 1957. godine, nije obraćao mnogo pažnje na potencijalne izlive nezadovoljstva, sve dok ih iz te uspavanosti nije prenuo štrajk rudara u Trbovlju koji je pretio da zahvati ostale rudnike i preduzeća u Sloveniji.⁴² Svestan da je, zbog još uvek niske kupovne moći, štrajk u Trbovlju, »jedan od mnogih koji nam se mogu dogoditi«, Tito se, na proširenoj sednici Izvršnog biroa CK SKJ održanoj februara 1962, na posredan način, zauzeo za usporavanje ekonomske liberalizacije. Kritikovao je »rasipanje«, »odlaske u inostranstvo bez potreba«, »nepotrebno kupovanje automobila« i njihovo korišćenje u lične svrhe, ali i »vrlo brzi tok u povećanju raspona plata« koji je davao povoda radnicima »da govore da se kod nas opet stvara buržoazija«. ⁴³ Pokazalo se tako da se neracionalna privredna politika, vođena godinama, vraćala kao bumerang, i to ne samo na ekonomskom, već i na političkom planu. Olako davana obećanja o socijalnoj jednakosti i besklasnom društvu, ali i ubrzanom inudstrijskom razvoju nerazvijenih regiona, predstavljala su jedan od osnovnih uzročnika izneverenih očekivanja ne samo najsiromašnijih slojeva građana, već i lokalnih funkcionera.

5,7 %, 1950. 8,2 %, 1965 8 %, a 1970. 9,8%. Prema podacima iz 1968, na 100 domaćinstava 36,9 je posedovalo električni štednjak, 25,1 frižider, 28,1 crno – beli televizor, 10,9 mašinu za pranje rublja i 7,9 putnički automobil. – *Jugoslavija 1918–1988*, 112–13.

³⁹ V. AJ, 117 – 263 – 489; Informacija o indeksu troškova života.

⁴⁰ AJ, 117 – 265 – 491; Analiza kretanja cena u 24 grada u FNRJ (1958).

⁴¹ AJ, 837 KPR II – 3 – a – 1 / 16; Proširena sednica Izvršnog biroa CK SKJ, Beograd 6. 2. 1958.

⁴² Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 225–226. Povod za obustavu rada bilo je težak finansijski položaj rudnika izazvan poskupljenjem struje i velikim troškovima proizvodnje uglja čija je cena bila plafonirana saveznim propisima. Iako su rukovodstvo rudnika, sindikalna podružnica i fabrički komitet Saveza komunista danima tražili pomoć od lokalnih, republičkih i saveznih instanci, pokazalo se da se putem pregovora ne mogu rešiti nagomilani problemi. Stoga je, polovinom januara 1958. godine, izbio miran i nenasilan dvo i po dnevni štrajk, u kome je učestvovalo 3 800 radnika i 300 službenika. – Nebojša Popov, »Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu«, *Sociologija*, br. 4, (1969). Objavljeno na http://zsf.rs/strajkovi-u-savremenom-jugoslovenskom-društvu/#_ftn15. Međutim, motivi štrajka su bili i nacionalni i odražavali su nezadovoljstvo investicionom politikom centralnih vlasti prema Sloveniji.

⁴³ AJ, 837 KPR II – 3 – a – 1 / 16; Proširena sednica Izvršnog biroa CK SKJ, Beograd 6. 2. 1958.

Medjutim, nije samo inflacija »kvarila« uslove života Jugoslovena, već i nezadovoljavajući stambeni standard. Iako je krajem 1955. godine uveden doprinos od 10 % za stambenu izgradnju, a planom veće investiranje u stanogradnju i podizanje čak 200 000 stanova (1957–1961), uvećana ulaganja u stambenu izgradnju nisu se srazmerno odražavala u povećanom broju novoizgrađenih stanova.⁴⁴ Tako je u periodu 1955–1958 vrednost uložениh sredstava porasla za 47 % posto, a broj novoizgrađenih stanova tek za 25 %. Porast cena građevinskog materijala, zaostajanje u modernizaciji građevinskog sektora i individualno projektovanje stambenih zgrada bili su samo neki od faktora koji su uticali na poskupljenje prosečne cene izgrađenog stana. Na inicijativu Sindikata, Savezno izvršno veće je donelo niz propisa sa ciljem da spreči »pojavu luksuznog i rasipničkog građenja«, uvede čvršću kontrolu i izgradnjom skromnijih stanova ubrza rešavanje akutne stambene krize.⁴⁵ Pa ipak, Jugoslavija je, i polovinom 60 – tih godina, bila na samom dnu evropske lestvice po broju izgrađenih stanova na 1000 stanovnika.⁴⁶ O ozbiljnosti stambene bede svedočilo je i Kardeljevo »obećanje« dato na VIII kongresu po kome bi, do 1970. godine, stambena površina po stanovniku mogla povećati sa 9, 4 kvadratnih metara (1963) na oko 11, 5.⁴⁷ Manjak stanova samo je produbljivao narastajuće društvene podele, obzirom da su preduzeća pre svega trudila da putem raspodele stanova reše goruća kadrovska pitanja i obezbede službenike.⁴⁸ U naročito nezavidnim prilikama živeli su radnici – samci za koje stanovi (ne računajući nekoliko samačkih hotela) gotovo po pravilu nisu građeni. Oni su bili prinuđeni da stanuju »u nehigijenskim i nepodesnim prostorijama« i plaćaju visoku stanarinu, što je uticalo ne samo na njihovu relanu zaradu, već i na »zdravlje i radnu sposobnost«.⁴⁹ Izlaz iz stambene bede »nadjen« je u »zajedničkom stanu« i divljoj gradnji, čiji su glavni nosioci bili radnici.⁵⁰

O relativno skromnim životnim prilikama jednog dela Jugoslovena svedočili su i rezultati ankete o načinima zabave i razonode radnika i službenika, koju je izvršilo Centralno veće Saveza sindikata Jugoslavije na uzorku od 4 851 ispitanika (1960). Podaci su pokazali da anketirani najviše odlaze u bioskop, na sportske utakmice, dosta vremena troše na razgledanje izloga, posećuju radio večeri narodne muzike i odlaze u šetnju i na izlete. Zabrinjavajući je bio relativno veliki broj onih koji nikada ili gotovo nikada nisu izlazili iz kuće da bi se zabavili i razonodili. Anketa je pokazala da radnim danom nikuda ne izlazi 36,1 %, subotom 28,7 %, a nedeljom 25,7 % anketiranih. »Nedovoljne finansijske mogućnosti« predstavljale su osnovni razlog zbog koga su ispitanici svoje slobodno vreme provodili u kućama. Rezultati jedne druge,

⁴⁴ *Službeni list FNRJ*, 29. 12. 1955, Zakon o doprinosu za stambenu izgradnju.

⁴⁵ AJ, 117 – 263 – 487; Životni i radni uslovi.

⁴⁶ Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva: Meidteran, 1990), 50.

⁴⁷ *Osmi kongres SKJ* (Beograd: Kultura, 1964), 66.

⁴⁸ AJ, 117 – 263 – 487; Lična potrošnja (1958)

⁴⁹ AJ, 117 – 263 – 487; Životni i radni uslovi.

⁵⁰ Sreten Vujović, »Stambena kriza i ljudske potrebe«, *Sociologija*, br. 4, (1979): 461. Đuro Đurović, »Bespravna stambena izgradnja - jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda«, *Sociologija*, br. 3–4, (1970): 499–503.

mnogo reprezentativnije ankete, sprovedene 1958. godine, pokazali su da je od ispitanih 165 903 radnika i službenika zaposlenih u 200 preduzeća širom Jugoslavije, njih 70 000, odnosno 42 %, radilo prekovremeno po dva sata.⁵¹

Iako lagani rast standarda krajem 50 – tih godina i početkom 60 - tih nije u potpunosti ispunjavao očekivanja jednog dela Jugoslavena, preveliko investiranje u potrošnju skupo je stajalo državnu kasu. Politika ubrzanijeg rasta životnog standarda, ali i stalno povećavanje budžetske potrošnje u cilju ispravljanja privrednih disproporcija nastalih u periodu do 1955. godine, plaćena je preteranim zaduživanjem u inostranstvu i povećanjem deficita. Za razliku od prethodnih godina u kojima su ekonomski gubici nadoknađivani zanemarivanjem infrastrukturne izgradnje i stalnim opadanjem standarda, u godinama konjunktura inostrani krediti su olako trošeni ne bi li se kamufirali gubici zastarele, neefikasnne i nekonkurentne jugoslovenske privrede. Početkom 1962. godine, visina inostranog duga je prelazila milijardu dolara. Potrošnja iznad materijalnih mogućnosti izazivala je nestabilnost unutrašnjeg tržišta koju je koju je pratio stalni rast cena. Liberalizacija uvoza je takođe uzimala svoj danak – nedovoljno konkurentna jugoslovenska roba se gomilala na skladištima, fabrike su radile sa smanjenim kapacitetom, a deficit u spoljontrgovinskoj razmeni je bivao sve veći.⁵² Iako je početkom 1961. godine država još jednom intervenisala određivanjem plafoniranih cena u proizvodnji i uopšte proširenom kontrolom cena, došlo je velikog porasta troškova života, pa dosta »masovan« deo najslabije plaćenih radnika nije bio u stanju da troši čak ni tekstil. Slaba kupovna moć jednog dela stanovništva je stoga takođe predstavljala jedan od uzroka male tražnje i otežanog plasmana pojedinih industrijskih proizvoda.⁵³ Ipak, početkom 60 – tih godina struktura potrošnje je počela laganano da se menja. Iako je na prehranu i stan, sve do početka 70 – tih odlazilo u proseku preko polovina zarade, industrijska roba, ali i razne usluge su delu Jugoslavena postajale sve dostupnije.⁵⁴ Ne bi li podigli kupovnu moć građana, ali i povećali potražnju za industrijskom robom, potrošački krediti su neštedimice davani. Prema podacima koje navodi Berislav Šefer, učešće potrošačkog kredita u prometi industrijskih proizvoda je poraslo sa 15 % (1960) na oko 35 % (1961).⁵⁵ Na promenu u strukturi potrošnje i lagani rastu standarda, čak i u vreme ekonomske krize, ukazivala je i sama struktura potrošačkih kredita. Građani su sve manje uzimali jednogodišnje kredite za kupovinu tekstila, a sve češće višegodišnje kredite kojima su finansirana trajna potrošna dobra.⁵⁶ Kupovani su frižideri, šporeti, veš mašine, radio aparati, televizori i automobili. Želju za kupovinom podsticala je i štampa – list *Savremna tehnika* je, iz broja u broj, donosio tekstove o novim uređaji-

⁵¹ AJ, 142 / 1 – 6 – 22; Izveštaj o razvitku i problemima kulturnog života (1960).

⁵² AJ, A CKSKJ, III / 88; Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14. 3. 1962.

⁵³ AJ, A CKSKJ, III / 88; Pregled kretanja privrede (15. 2. 1962). AJ, A CKSKJ, III / 88; Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 14. 3. 1962.

⁵⁴ *Jugoslavija 1918–1988*, 111.

⁵⁵ Berislav Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije* (Zagreb: Novinsko – izdavači, štamparski i birohenički zavod Zagreb, 1965), 101.

⁵⁶ AJ, A CKSKJ, III / 88; Pregled kretanja privrede (15. 2. 1962).

ma – električnim loncima, peglama, gramofonima, aparatima za brijanje i mnogim drugim, koji će u jugoslovenske domove masovnije ući tek 70 – tih godina.⁵⁷

Mini privredna reforma iz 1961. godine dovela je do promene u raspodeli profita na relaciji preduzeća – država. Obzirom da propisi nisu definisali koliki deo profita treba investirati, a koliko deo je dozvoljeno potrošiti na povećanje plata, uprave i radnički saveti su postali ti koji odlučuju o daljoj preraspodeli. Svesni da će dalja liberalizacija ekonomije dovesti do propadanja neuspešnih preduzeća i do daljeg raslojavanja društva, uveden je doprinos na vanredni prihod, koji je, po oceni Dušana Bilandžića, ugrožavao »principe novog sistema sekundarne raspodele 1961. godine«.⁵⁸ Međutim, u izmenjenoj političkoj i ekonomskoj klimi koja je nastupila posle 1955, napuštanje uravnilovke i povećavanje ekonomskih nejednakosti predstavljalo je neminovnost. Plate visokokvalifikovanog kadra, kao i službenika, brže su rasle nego plate radnika. Štaviše, visina primanja je sve više zavisila i od industrijskog sektora u kome je pojedinac radio, pa su 1961. godine radnicima zaposlenim u industriji kože i obuće plate porasle za 7 %, dok su zarade zaposlenih u proizvodnji nafte uvećane za 41 %. I dok su do 1961. godine, kako navodi Branko Horvat, plate bile efikasno kontrolisane putem fiskalnih i nefiskalnih metoda, cene sve robe, osim cena poljoprivrednih proizvoda, bile su relativno stabilne. Međutim, ukidanje kontrole nad platama je, i pored sve veće administrativne kontrole cena, dovelo do inflacije. Da bi izbegli kontrolu cena, preduzeća su redizajnirala izgled pojedinih proizvoda pretvarajući ga tako u novi proizvod na koji se ne nisu mogle primentiti ranije registrovane cene, inače najrasprostranjeniji vid administriranja cena. Tako se, samo tokom 1964. godine, na jugoslovenskom tržištu pojavilo gotovo 25 000 »novih« proizvoda. Kako su niske i strogo kontrolisane cene sirovina učinile proizvodnju nerentabilnom, 1964. godine cene su administrativno povećane u prehrambenoj industriji, poljoprivredi, energetici i obojenoj metalurgiji. Diferencijalno oporezivanje, sistem premija i regresa, navodi dalje Branko Horvat, ali i administrativne intervencije u spoljnoj trgovini održavali su, ili čak povećavali, disparitet cena. Poslovna klima se razlikovala od sektora do sektora, a preduzeća su pokušavala da se izbore za povećanje cena. Kao ilustraciju navodimo podatak da je Savezni zavod za cene 1961. godine primio 12.800 molbi za povećanje cena, a 1961. čak 69 000.⁵⁹

Statistički podaci o proseku plata u industriji za period januar – novembar 1963. pokazuju da je prosečan lični dohodak bio 28 000 dinara. U tu strukturu su ulazile plate i onih ispod 10 000 i onih preko 100 000. Oko 1 / 4 zaposlenih bilo je placeno ispod 20 000. Prosečni lični dohodci, posebno oni niži ispod 20 000 bili su u stalnom porastu. Plate od 25 – 30 000 su bile relativno stabilne, ali su stalan porast beležile one preko 30 000. Na prehrambene proizvode i stan odlazilo je, u proseku, 3 / 4 budžeta četvoročlane porodice, a porodica slabije plaćenog radnika je, kako bi pokrila ove

⁵⁷ Igor Duda, »Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj,« *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, (2005): 375.

⁵⁸ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918–85* (Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985), 249–50.

⁵⁹ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 57.

izdatke, trošila 85 % – 90 % primanja. Povećanje plata nižih kategorija uglavnom je gutao rast cena prehrambenih proizvoda. Dok su platežno sposobniji delovi stanovništva mogle ublažavati skok cena menjanjem strukture potrošnje, siromašniji slojevi nisu imali prostora za manevar, pa je njih inflacija najviše pogađala, obzirom da se stana i hrane nisu mogli odreći. Ogorčeni situacijom, radnici, posebno oni sa primanjima ispod 20 000, su neprestano pisali sindikatima i partijskim čelnicima, ističući da cene i norme stalno rastu, a plate stoje ili zaostaju u upozoravali »da je sve teže izlaziti na kraj«. Najviše žalbi bilo je na plate, teške stambene prilike, nisku kupovnu moć i nedostupnost robe široke potrošnje koja se mogla naći u trgovinama. »Ako treba pritegnuti kajiš, nek bude i tako, al zašto ga samo radnik mora pritezati«; »Udarili u luksuz i revije mode, a mi nemamo ni najnužnije«; »Kad sam pre rata izlazio na Terazije i video kako živi buržoazija i uporedio sa tim kako živim ja, bilo mi je jasno – to je kapitalizam. Kad provirim na Terazije sad, a ono još veća razlika, a socijalizam. Ko to meni može objasniti?« bili su samo neki od komentara radnika upućeni Vlajku Beogoviću.⁶⁰ Prilike se nisu mnogo razlikovale od republike do republike pa su i u industrijski najrazvijenijoj Sloveniji rudari sve češće dolazili u sindikat da traže »pomoć i kredit jer od plate ne mogu da žive« i pretili da će napustiti i sindikat i preduzeće ako traženu pomoć ne dobiju.⁶¹ Radnici u Bosni su, na poslu i van njega, pričali da »ne mogu raditi gladni, da im porodice nemaju hleba, da se o njima ne vodi računa«.⁶² Štaviše, vera u bolju budućnost je lagano nestajala, a pesimizam prevladavao. U anketama vršenim do početka 60 – tih, radnici su izražavali nadu »da će ubrzo bolje živeti, da će moći rešiti stambeno pitanje, nabaviti najpotrebnije u kući, kupiti bicikl, pa i neki motorcicl«. 1964. godine nadu je zamenilo razočarenje – radnici su sumnjali da mogu svoj materijalni položaj popraviti doškolovanjem i produktivnošću na poslu, pa su se okretali zaradi van preduzeća i prekvalifikaciji u službenike. U odgovorima na pitanja postavljena u anketama osećala se »ironija i sarkazam«.⁶³ Sa druge strane, raslojavanje društva je postajalo sve приметnije, a konzumerske potrebe srednje klase u formiranju sve izraženije. Putovanja u Trst postala su statusni simbol – Jugosloveni su u Italiju išli ne bi li kupili »čarape, najlonke, italijanske cipele, ali i lutke, džempere od mekane vune, tkanine, ćebad, veš mašine, vespe i moderno rublje«. Preko granice je u kupovinu išlo sve više ljudi – prema zvaničnoj statistici, 1959. godine je 1 597 792 vozila prešlo državnu granicu sa Italijom, 1963. broj prelazaka se više nego duplirao (3 678 814), da bi 1965. bilo zabeleženo više od 11 000 000 prelazaka.⁶⁴

Iako je na VIII kongresu istaknuto da »u socijalizmu čovek radi da bi uživao plodove svog rada i doprinosio progresu sredine u kojoj živi« i obećan »stabilan porast

⁶⁰ AJ, A CK SKJ, III / 100; O nekim problemima naše radničke klase (1964).

⁶¹ AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 95; Informacija o aktivnosti opštinskih konferencija SK u Hrastniku, Trbovlju i Đakovu (29. 6. 1964).

⁶² AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 52; Aktuelne političke informacije odeljenja za dokumentaciju i informacije CK SKJ i CO SSRNJ 3 – 29. 2. 1964.

⁶³ AJ, A CK SKJ, III / 100; O nekim problemima naše radničke klase (1964).

⁶⁴ Breda Luthar, »Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance,« *Journal of Consumer Culture*, br. 6, (2006): 230–34.

životnog standarda«, rast cena se nastavio i u 1965. godini.⁶⁵ Prema statističkim podacima u okviru globalnog porasta troškova života od 19 %, od januara 1964. do januara 1965. godine, troškovi ishrane su porasli za 24%, troškovi stanovanja za 24 %, usluga za 14 %, odeće i obuće za 11 %, a duvana i pića za 15 %. Preduzeća su standard zaposlenih (prividno) čuvala povećanjem plata koje je finansirano povećanjem cena, bez obzira na porast produktivnosti. U teškoćama su se i ovaj put našli zaposleni u onim preduzećima čije su cene bile plafonirane. Da bi sprečile pojavu nezadovoljstva i koliko – toliko kompenzirale porast troškova života, uprave su se dovijale kako su znale i umele, pa su plate rasle na račun smanjivanja fondova. Iako se iz porasta nominalnih ličnih dohodaka i prosečnog porasta plata koje je objavljivala statistika moglo zaključiti da standard Jugoslovena osetno raste, »priličan broj« zaposlenih, naročito onih sa nižim primanjima, je ukazivao »da im standard nije porastao ili barem nije porastao u procentu kako to proizilazi iz statističkih podataka«. ⁶⁶ Da siromaštvo nije predstavljalo »ograničenu pojavu« svedoče i brojni zvanični izveštaji u kojima je isticano da su »neka radnička domaćinstva direktno biološki ugrožena«, da mnogi »ručaju suv hleb eventualno sa šećerom, a poneko sa slaninom«, da se živi na »krompiru, pasulju, kupusu, svinjskim papcima i kostima«. ⁶⁷ Paradoksalno, standard Jugoslovena nije zavisio samo od stepena obrazovanja i uspešnosti preduzeća u kom su radili, već i od komune u kojoj su živeli. Rascepanost unutrašnjeg tržišta i relativna nerazvijenost trgovačke mreže uticala je i na velike i posve nelogične oscilacije u cenama. Dešavalo se tako da cene prehrambenih proizvoda budu osetno više u poljoprivredno bogatijim reonima nego u onim siromašnijim. Tako je, početkom 1965. godine, teleće meso u Murskoj Soboti bilo za 52 % skuplje nego u Tuzli, mleko u Beogradu je bilo za trećinu skuplje nego u Gospiću, a krompir u Zrenjaninu se prodavao po 60 % višoj ceni nego u Prizrenu. ⁶⁸

Stalni porast cena izazivao je nemir, zabrinutost i osećaj egzistencijalne ugroženosti. Sve češće su kritikovane izjave u kojima je obećavano zaustavljanje inflacije, iako je roba poskupljivala iz dana u dan. U problemima su se našli sindikalni aktivisti budući da je »oštro reagovanje« radnika, naročito onih sa nižim primanjima, onemogućavalo »objašnjavanje i tumačenje« novih ekonomskih mera. »Cene namirnica skaču, ja smanjujem na odeći i obući, tek da ne idem pocepan«; »Za 100 grama kobasice treba da radim jedan sat«; »Radnika koji ima 20 000 dinara više ne interesuje cena mesa, njega interesuje pošto su kosti i papci« bili su samo neki od komentara koji su se čuli po jugoslovenskim fabrikama. ⁶⁹ Pad standarda je izazivao sve glasnjia negodovanja, građani su pravili zalihe robe ⁷⁰ i otvoreno pričali da je »dinar izgubio

⁶⁵ *Osmi kongres SKJ*, 89, 260.

⁶⁶ AJ, KPR II – 3 – c – 2 / 31; Elaborat »Aktuelni problem iz oblasti standard i samoupravljanja« o kome će se raspravljati na plenumu CV SSJ 26. 3. 1965.

⁶⁷ AJ, KPR II – 3 – 1/ 36: Politička situacija među radnicima posle VIII kongresa SK Jugoslavije

⁶⁸ AJ, KPR II – 3 – c – 2 / 31; Elaborat »Aktuelni problem iz oblasti standard i samoupravljanja« o kome će se raspravljati na plenumu CV SSJ 26. 3. 1965.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ AJ, KPR II – 3 – a – 2/ 133; Informacije o reagovanjima građana u sarajevskom srezu na

svaku vrednost«. ⁷¹ Vlasti su nemoćno konstatovale da u ovakvoj atmosferi čak ni članovi Partije nisu znali kako da se postave – jedni su ćutali, drugi isticali kako su u pitanju alarmantne vesti, dok su treći pričali i komentarisali ekonomske nedaće na isti način kao i ostali građani. ⁷² Marta 1965. godine cene su zamrznute i izvršena je poreska reforma. Razni regersi su umanjeni, dinar je devalviran u julu i određene su nove cene koje su zamrznute na tom nivou. Poskupele su sirovine, repromaterijali i saobraćajne usluge, a svetske cene su uzete kao osnova nove strukture cena. Inflacija je suzbijena, a cene su ostale stabilne sve do 1969. godine. ⁷³ Standard je ponovo početo da raste 1966. godine, postepeno se smanjivao udeo najnižih plata u ukupnoj masi zarada, izdaci za ishranu su opadali, a saldo štednje je, za razliku od 1964 / 1965, ponovo postao pozitivan. ⁷⁴

U periodu 1955–1965. ostvaren nesumnjiv privredni napredak, a zaostajanje za najrazvijenijim zemljama zapadne Evrope značajno smanjeno. Dok je društveni proizvod po glavi stanovnika SR Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj 1955. godine bio četiri do pet puta veći nego u Jugoslaviji, 1965. godine bio je tri puta veći, da bi se, do kraja 70 – tih, zaostajanje Jugoslavije bilo još više smanjeno. ⁷⁵ Međutim, iako je, privredni razvoj Jugoslavije u periodu 1950–1970. godine bio »jedan od najuspešnijih u Evropi«, o stvarnim dometima privrednog »sustizanja« razvijenih zapadnoevropskih država svedoči i podatak da su se, Grčka i Bugarska, zemlje koje su 1950. godine imale manji domaći bruto proizvod po stanovniku od Jugoslavije, razvijale još brže od SFRJ, pa je nivo domaćeg bruto proizvoda Jugoslavije po stanovniku 1970. godine bio ispod nivoa ovih zemalja. Stoga je, navodi Aleksandar Vacić, smanjivanje privredne zaostalosti Jugoslavije u odnosu na razvijene evropske zemlje »bilo normalno« imajući u vidu početni nizak start. ⁷⁶ Štaviše, statistički pokazatelji »jugoslovenskog privrednog čuda« vešto su maskirali probleme koji su trajno opterećivali jugoslovensku privredu i izazivali ne samo ekonomske, nego i političke krize. Ubrzani privredni rast i porast standarda je pre svega bio zasnovan na inostranoj pomoći i stranim kreditima. Skupa proizvodnja na zastarelim mašinama, niska produktivnost i loša kvalifikaciona struktura radnika predstavljali su teško breme i uticali na slabu konkurentnost jugoslovenske privrede. Stvarao se tako začarani krug načelnog zalaganja za život u okvirima mogućnosti i preširokog investiranja u projekte koji su ozbiljno opterećivali jugoslovenske finansije. Odlivanje nekvalifikovane radne snage u inostranstvo je uspelo da uspori, ali ne i da zaustavi stalni porast nezaposlenosti. Produbljivanje jaza između bogatih i

povećanje cena i stav komunista (13. 2. 1965). AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 139; Informacije o reagovanjima građana u Vojvodini i novosadskom srezu na povećanje cena (8 – 17. 3. 1965).

⁷¹ AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 139; Informacije o reagovanjima građana u Vojvodini i novosadskom srezu na povećanje cena (8 – 17. 3. 1965)

⁷² AJ, KPR II – 3 – a – 2 / 133; Informacije o reagovanjima građana u sarajevskom srezu na povećanje cena i stav komunista (13. 2. 1965).

⁷³ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 57–58.

⁷⁴ AJ, A CK SKJ, IV, k3 / 6; Neka pitanja razvoja životnog standard (1968).

⁷⁵ Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), 273.

⁷⁶ Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa: Upporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987* (Beograd: Ekonomika, 1989), 213–15.

siromašnih delova zemlje, zaostravalo je retoriku, pogodovalo pojavi nacionaliz(a)ma i uticalo na sve veća razimolajenja u državnom vrhu. Oproban recept »rešavanja« strukturnih ekonomskih problema neprestanim zaduživanjem nastavio se i u 70 – tim godinama. Krediti su, međutim, predstavljali samo kupovinu vremena budući da je, uprkos velikom investiranju, u periodu 1960–1980 Jugoslavija ostvarila samo 70 % efikasnosti Turske, Grčke, Španije i Portugala.⁷⁷

Bibliografija

Literatura:

- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918–85*. Zagreb: Školska knjiga Zagreb, 1985.
- Čalić, Mari Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013.
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Duda, Igor. »Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj.« *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, (2005): 371–92.
- Đurović, Đuro. »Bespravna stambena izgradnja - jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda.« *Sociologija*, br. 3–4, (1970): 499–507.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Insitut ekonomskih nauka, 1970.
- Hyder, Patric. *Bought and Sold: Living and Loosing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2011.
- Luthar, Breda. »Remembering socialism: On desire, consumption and surveillance.« *Journal of Consumer Culture*, br. 6 (2006): 229–59.
- Marković, J. Predrag. *Beograd između Istoka i Zapada 1945–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
- Marsenić, Dragutin. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika, 1990.
- Šefer, Berislav. *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*. Zagreb: Novinsko – izdavački, štamparski i birothenički zavod Zagreb, 1965.
- Vacić, Aleksandar. *Jugoslavija i Evropa: Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987*. Beograd: Ekonomika, 1989.
- Vujović, Sreten. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran, 1990.
- Vujović, Sreten. »Stambena kriza i ljudske potrebe.« *Sociologija*, br. 4 (1979): 441–65.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče*, tom IV. Zagreb: Globus, 1982.

Neobjavljeni izvori:

- *Arhiv Jugoslavije*:
 - CK SKJ.
 - Kabinet predsednika Republike.
 - Savez sindikata Jugoslavije.
 - Savez socijalističke omladine.
 - Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.

Objavljeni izvori:

- *Jugoslavija 1918–1988*. Beograd: Statistički godišnjak, 1989.
- *Osmi kongres SKJ*. Beograd: Kultura, 1964.
- Robert Jarman. *Yugoslavia: Political Diaries 1918–1965*. London: Archive Editions, 1997.

⁷⁷ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 296.

- *Sedmi kongres SKJ*. Beograd: Kultura, 1958.
- *Službeni list FNRJ*, 1955.
- *Službeni list SRJ*, 1996.

Ivana Dobrivojević

FROM CRISIS TO CRISIS: LIVING STANDARD IN YUGOSLAVIA 1955–1965

S U M M A R Y

The economic conjuncture which was especially evident in the period 1957-1962, led to the long-expected improvement in standard of living in Yugoslavia. The salaries increased faster than productivity, and the consumption of citizens in 1959 was 40% higher than it was in 1956. Purchasing power was additionally supported by loans, and Yugoslavs increasingly turned to consumption in the late 1950s, owing to import and domestic production. The citizens would buy confections, furniture, fridges, stoves, sewing machines, while TVs were bought sporadically. Car factory Crvena Zastava started manufacturing «Fića», while the import of cars was also on the rise. However, despite the obvious progress, the living standard was still not at a satisfactory level. Spending on food still participated in the consumption structure with 50% share due to constant increase in prices. Abolition of supervision of salaries in 1961 led to inflation, in spite of the increasing administrative control of prices. The situation was especially difficult for workers with lowest incomes who constantly wrote letters to unions and party leaders, complaining about the salaries, severe housing conditions, low purchasing power and unavailability of consumer goods, which could be found in shops. Decrease in living standard caused increasingly greater disapproval, the citizens made stocks of goods and openly stated that «dinar lost every value». In March 1965, the prices were frozen and tax reform was completed. Different refunds were reduced, dinar depreciated in July and new prices were determined which were frozen at that level. The standard increased again in 1966; share of lowest salaries in the total amount of income gradually decreased, food prices dropped, while savings balance remained positive, which was not the case in 1964/1965.

OD KRIZE DO KRIZE: ŽIVLJENJSKI STANDARD V JUGOSLAVIJI 1955–1965

P O V Z E T E K

Gospodarska konjunktura, ki je bila najbolj očitna v letih 1957–1962, je privedla do dolgo pričakovanega dviga standarda v Jugoslaviji. Plače so rasle hitreje od produktivnosti, potrošnja pa je bila leta 1959 za 40 % večja kot leta 1956. Kupno moč so dodatno povečali krediti, Jugoslovani pa so konec petdesetih let po zaslugi uvoza in domače proizvodnje vse bolj trošili. Kupovali so konfekcijo, pohištvo, hladilnike, štedilnike, šivalne stroje, posamično pa tudi televizorje. Tovarna avtomobilov Crvena Zvezda je pričela s proizvodnjo fičotov, rasel pa je tudi uvoz avtomobilov. Toda kljub opaznemu napredku življenjski standard še zmeraj ni dosegal željene ravni. V potrošni strukturi je prehrana zaradi stalne rasti cen še zmeraj zavzemala 50 %. Ukinitvev nadzora nad plačami leta 1961 je ob vse večjem administrativnem nadzoru cen privedla do inflacije. V posebej težkem položaju so se znašli najslabše plačani delavci, ki so se pri sindikatih in partijskih šefih nenehno pritoževali nad plačami, težkimi bivalnimi pogoji, nizko kupno močjo in nedostopnostjo potrošnega blaga, ki ga je bilo moč kupiti v trgovinah. Padec standarda je izzval vse večje neodobranje, državljani so kopicili zaloge, v javnosti pa je prevladalo mnjenje, da je »dinar izgubil vsako vrednost«. Marca 1965 so cene zamrznili, izvedena je bila davčna reforma. Razni regresi so bili zmanjšani, dinar je bil julija devalviran, določene pa so bile nove cene, ki so bile na tem nivoju zamrznjene. Standard je pričel ponovno rasti leta 1966, postopoma se je zmanjševal delež najnižjih plač v skupni masi plač. Zmanjšali so se izdatki za prehrano, saldo prihrankov pa je, za razliko od let 1964/1965, ponovno postal pozitiven.